

پژوهشی دربارهٔ سلیم بن قیس هلالی*

دکتر عبدالمهدی جلالی

دانشکدهٔ الهیات، دانشگاه فردوسی مشهد

E-mail: a.jalaly @ ferdowsi.um.ac.ir

چکیده

سلیم بن قیس هلالی، نامی است که به سبب انتساب کتابی به او، مشهور شده است. بررسی و مطالعه دربارهٔ سلیم بن قیس از دو منظر امکان پذیر است: دیدگاه اوّل به روایات و موارد تاریخی نه فقط نگاه نقّادانه ندارد؛ بلکه همواره در پی تأیید و تصویب آنهاست. نگاه به سلیم بن قیس از این منظر برخاسته از مندرجات خود کتاب سلیم و مستند به سخنان منسوب به وی و تنها راوی کتاب، ابان بن ابی عیاش است. دیدگاه دوم چون «در چهارچوب تحقیق تاریخی گام بر می دارد، ناگزیر روش انتقادی را بر می گزیند که بر مدار ردّ یا قبول روایات تاریخی و بر اصولی واقع گرایانه استوار است». نگاه به سلیم بن قیس از این منظر، نشأت گرفته از واقعیات تاریخی، روایات مستقل و موثق - تاریخی و غیر تاریخی - و جزئی نگری انتقادی می باشد. نگارنده در بخش اول و دوم مقاله هر دو دیدگاه را آورده و در پایان استنتاجات خود را عرضه داشته و نتیجه گرفته که وجود شخصی به نام سلیم در تاریخ محلّ تأمل و تردید است.

کلیدواژه ها : سلیم بن قیس هلالی، وجود یا عدم سلیم، بررسی

* - تاریخ وصول: ۸۲/۴/۵ ؛ تاریخ تصویب نهایی: ۸۲/۷/۳۰

تاریخی و نقدانه.

۱ - مقدمه

نام «سلیم بن قیس هلالی» به سبب انتساب کتابی به او مشهور است، کتابی که نسخه‌های خطی آن را تا ۶۹ مورد شماره کرده‌اند (مقدمه محقق کتاب سلیم، ۹۲) و چندین بار به چاپ رسیده و به فارسی، اردو و انگلیسی ترجمه شده است (همان، ۱۰۲ - ۹۸). چاپ جدید این کتاب با تحقیق، فهرست و پیوست‌ها در ۶۳۲ صفحه با این مشخصات کتاب شناختی منتشر شده است: «کتاب سلیم بن قیس الهلالی، تألیف ابو صادق سلیم بن قیس الهلالی الکوفی، تحقیق: محمد باقر الأنصاری الزنجانی، چاپ اول، قم، منشورات دلیل ما، ۱۴۲۲ ق / ۱۳۸۰ ش.»^۱ محقق، بر روی جلد و صفحه عنوان کتاب چنین آورده است: «کتاب سلیم بن قیس الهلالی، اول مصنف عقائدی حدیثی تاریخی وصل إلینا من القرن الأول، تألیف التابعی الكبير سلیم بن قیس الهلالی (۲ قبل الهجرة - ۷۶ هجریه)، من اصحاب امیرالمؤمنین و الإمامین الحسین و الامام زین العابدین و الإمام الباقر - علیهم السلام -».

این که مصحح کتاب سلیم بن قیس، ولادت سلیم را سال دوم پیش از هجرت دانسته است، نتیجه استنباط وی از حدیث سی و چهارم کتاب سلیم (ص ۳۳۴) بوده که در آن جا سلیم به ابان بن ابی عیاش تنها را وی کتابش (مقدمه مصحح، ۸۳) گفته است که او در زمان جنگ صفین (۳۸ ق)، چهل ساله بوده است. سال مرگ سلیم نیز مستند به کتاب منسوب به او و حدس و استنباط مصحح و قول تنها راوی آن ابان بن ابی عیاش است (کتاب سلیم، ص ۱۲۶، ۷۳).

۱. مصحح بیش از دوازده سال برای آماده سازی و طبع منقحی از کتاب وقت صرف کرده و اساس کار خود را بر چهارده نسخه خطی از آن کتاب قرار داده است (ص ۱۱۸ - ۱۱۷). افزون بر آن مقدمه‌ای مشروح و پاورقی‌هایی متعدد بر متن اصلی افزوده و کتاب را با حروفی چشم‌نواز و صفافی و تجلی‌دی پسندیده عرضه داشته است.

۲ - ساختار مقاله

این مقاله در دو بخش سامان یافته است. بخش اول به ارائه تصویری از سلیم بن قیس، دیدارها، سماع و سؤالهای او از اشخاص مختلف اختصاص دارد که مستند آن، سخنان خود وی به روایت ابان بن ابی عیاش در کتاب «سلیم بن قیس هلالی» است. بخش دوم مقاله بر کشف واقعیت یا عدم واقعیت وجود خارجی و عینی سلیم بن قیس هلالی متمرکز است. شیوه‌ای که نگارنده برای این کار پیشه کرده است متکی است بر «واقعیت» و «حسن» تا جای پای سلیم را در متن واقعیتی که در آن می‌زیسته و سخت با آن درگیر بوده است (نک: دنبالهٔ مقاله) بیابد و حضورش را احساس کند. این کار با مطالعه و جست و جو در منابع و مآخذ متعدد در حوزهٔ رجال، حدیث، سیره، تراجم، وفیات و به ویژه تاریخ انجام یافته و بالأخص به مقطع تاریخی چهاردهم هجری که زمان ظهور و حضور سلیم در مدینه بوده است (کتاب سلیم، ص ۷۰) تا سال ۷۶ هجری که بنا به گفتهٔ ابان بن ابی عیاش سال وفات سلیم نزد ابان (همان، ص ۷۳؛ ابن ندیم، ۲۷۵؛ علامه حلّی، ص ۸۳) در «نوبندجان» فارس^۱ (کتاب سلیم،

۱. مورخان، جغرافی‌دانان، نسب‌شناسان و لغت‌نامه‌نویسان درباره نوبندجان آگاهی‌هایی به دست داده‌اند و آن را یکی از شهرها و نواحی فارس دانسته‌اند (سمعانی، ۵۳۰/۵؛ یاقوت حموی، ۶۵/۲؛ سیوطی، ص ۲۶۶) که به نزاهت و طراوات مشهور بوده و تقریباً در ۲۶ فرسنگی شیراز قرار داشته است (یاقوت، ۱۶۷/۳). «نوبندگان [= نوبندجان] شهری است به ناحیت پارس خرم و با نعمت و خواسته بسیار» (دهخدا، ذیل مدخل مورد نظر، به نقل از حدود العالم). ابن خلدون، در بیان ماجرای غلبه عماد الدولة بن بویه بر شیراز و نواحی فارس از ناحیه نوبندجان نیز نام برده است (ابن خلدون، ۴۲۸/۴) در صدر اسلام عثمان بن ابی العاصی به دستور خلیفه دوم نوبندجان را گشود و بر آن سیطره یافت (بلاذری،

ص ۱۲۵، ۷۲) بوده است، توجه داشته است.

به اقتضای تحقیق علمی، منابع و مآخذی را در بخش دوم معتبر و قابل استناد و در بردارنده دلایل، اشارات، شواهد و مدارک اثبات کننده وجود و حضور تاریخی سلیم بن قیس تلقی کرده است که معتمد و مستندشان کتاب سلیم به روایت تنها راوی آن (ابا بن ابی عیاش) و راویان بعدی - که با استناد به کتاب سلیم درباره وی سخن گفته‌اند - نبوده باشد. چون در غیر این صورت دور منطقی لازم می‌آید و وجود سلیم بر شهادت و سخن خود وی مبتنی خواهد بود که با سیره عقلاء و عقلانیت جاری در قرآن کریم و سنت صحیح در تعارض و بطلان آن واضح است.

۳- روش تحقیق و سابقه موضوع

۳-۱. شیوه تحقیق

روش انجام تحقیق، روش استقرایی و توصیفی - تحلیلی از طریق مطالعات وسیع

۴۷۸/۲ - ۴۷۷). در فارسنامه ابن بلخی به جای نوبندجان، نوبنجان مذکور افتاده است: «نوبنجان پیش از این شهری بود بزرگ و نیکو ... هواء آنجا گرمسیر است [و] معتدل و آب روان بسیار دارد و از همه انواع میوه‌ها و مشروبات بسیار» (فارسنامه ابن بلخی، ص ۱۴۷ - ۱۴۶؛ به نقل از دهخدا، همان جا). امروزه یکی از دهستانهای بخش مرکزی فسا در استان فارس، نوبندگان نام دارد و قصبه مرکزی آن که در ۱۷ کیلومتری جنوب شرقی فسا قرار گرفته نیز به همین نام است که در دامنه معتدل هوایی واقع شده و آبش از قنات و چشمه، محصول غلات، پنبه، حبوبات، گردو، انگور و شغل مردمش زراعت و باغداری و قالی بافی است (دهخدا، ۸۴۲ - ۸۴۱)، به نقل از فرهنگ جغرافیایی ایران، ۲۳۵/۷؛ گیتاشناسی اطلس راههای ایران، ص ۸۱).

کتابخانه‌ای بوده که کوششی استنادی در بیان واقعیتهای و حقایق مکتوم است. بر این پایه، راقم این سطور پژوهش دامنه داری در کثیری از متون تاریخی و غیر تاریخی انجام داده و به سبب محدودیت مقاله، مهم‌ترین موارد را گزارش، توصیف و تحلیل نموده است. ولی استنتاج‌ها را بر پایه همه منابع و متون بررسی شده قرار داده است.

۳-۲. پیشینه پژوهش دربارهٔ سلیم بن قیس

آنچه نگارنده از رهگذر تحقیق می‌داند این است که تاکنون دربارهٔ سلیم، پژوهش علمی مستقلی انجام نشده است. صرفاً این جا و آن جا از سلیم نامی برده و درباره او سخنی گفته‌اند که در مقاله به این موارد خواهیم پرداخت. سودمند است بدانیم که در این موارد نیز سخن اصلی غالباً دربارهٔ کتاب سلیم و روایات موجود در آن بوده و در حاشیه به صورت جسته و گریخته از سلیم هم نام و ذکری به میان آمده است.

۴- بخش اول: تصویر سلیم بن قیس هلالی در کتاب منسوب به وی

این بخش بر سخنان سلیم - از طریق تنها راوی او اُبان بن ابی عیاش - که در کتاب سلیم بن قیس هلالی، تحقیق انصاری زنجانی مذکور افتاده، مبتنی است. در این بخش با چهرهٔ فعال و پویایی از سلیم بن قیس مواجه‌ایم که بسیار کنجکاو است و در خیلی جاها حضور دارد. دوست دارد دربارهٔ خیلی چیزها بپرسد و بداند. او به «مسایل خاصی» علاقه بیشتری نشان می‌دهد و نسبت به آنها خیلی پی‌گیر است. با افراد فراوانی دیدار، مراوده و گفت و گو دارد، از آنان می‌شنود و روایت می‌کند:

۴-۱. رابطه سلیم بن قیس با علی (ع)

سلیم، پر رنگ‌ترین پیوند را با علی (ع) دارد. در مواضع و مکان‌های مختلف در کنار آن حضرت است. در زمان خلافت عثمان، علی (ع) را در مسجد رسول خدا (ص) با جماعتی به گفت و گوی علمی و دینی سرگرم می‌بیند، مطالب را می‌شنود به خاطر

می‌سپارد و با دقت گزارش می‌کند (کتاب سلیم، ص ۱۹۱، حدیث ۱۱). سلیم با گروهی از اصحاب علی (ع) گرد آن حضرت نشسته‌اند، در آن میان کسی به امام می‌گوید کاش مردم را برای جنگ بسیج می‌کردی (همان، ص ۲۱۳، حدیث ۱۳۹) و از پاسخی که امام داده است چنین فهمیده می‌شود که این قضیه به اواخر عمر آن حضرت و پس از جنگ نهروان مربوط است. او در مواضع مهم در کنار علی و گزارشگر وقایع است. در جنگ جمل با علی است و دعوت امام از زبیر را برای دیدار و گفت و گو گزارش کرده (ص ۳۲۷، حدیث ۲۹) و آن چنان مطلع بوده که شماره یاران امام در جنگ جمل و اصناف آنان را شناسانده است (ص ۳۲۵، حدیث ۲۸). پس از آن در «صفین» نیز حضور دارد. ابان بن ابی عیاش - راوی کتاب سلیم - از او می‌پرسد که آیا در جنگ صفین و دشوارترین مرحله آن (لیله الهَیر) حضور داشته است و سلیم پاسخ مثبت می‌دهد. ابان دوباره از او می‌پرسد که آن موقع چند سال داشته است و سلیم می‌گوید: چهل سال، سپس اخبار ليله الهَیر را برای او گزارش می‌کند (ص ۳۳۴، حدیث ۳۴). سلیم، سخنان علی (ع) را پیش از صفین گزارش کرده است (ص ۲۴۴، حدیث ۱۵) و پس از آن، بازگشت امام از صفین و فرود آمدن لشکر در نزدیکی دیر راهبی نصرانی و گفت و گو با امام و راهب نصرانی را گزارش نموده است (ص ۲۵۲، حدیث ۱۶). سلیم پای منبر علی است و سخنان او را پس از جنگ‌های جمل، صفین و نهروان باز می‌گوید (ص ۲۵۶، حدیث ۱۷).

در نوع اخذ و تحمّل حدیث، سلیم روش سماع (شنیدن) را پیشه کرده که بهترین نوع تحمّل حدیث است (مدیر شانه‌چی، ۱۳۳ - ۱۳۲). نمونه‌های زیادی از سماع سلیم از علی (ع) در کتاب وی به چشم می‌خورد (ص ۱۳۶، حدیث ۲ با تعبیر: حَدَّثَنِي عَلِيٌّ). در جای دیگر تعبیر «سَمِعْتُ عَلِيَّ بْنَ أَبِي طَالِبٍ (ع) يَقُولُ» آمده است (ص ۱۶۹، حدیث ۷) و تعبیر: «سَمِعْتُ أَبَا الْحَسَنِ (ع) يُحَدِّثُنِي وَيَقُولُ» (ص ۲۶۱، حدیث ۸). در مواردی کسی از علی (ع) سؤال می‌کند و علی (ع) پاسخ می‌دهد و سلیم می‌شنود و

گزارش می‌کند (ص ۱۷۵، حدیث ۸؛ ص ۱۷۹، حدیث ۹). در *نهج البلاغه* خطبهٔ مشهوری دربارهٔ متقین وجود دارد (عبده، ص ۴۳۹، خطبه ۱۹۳). در کتاب سلیم آمده که وی در حضور علی (ع) بوده است که شخصی به نام «همام» بر می‌خیزد و از امام می‌خواهد «متقین» را برای او توصیف کند. سلیم پاسخ امام و بقیهٔ ماجرا را نزدیک به آن چه در *نهج البلاغه* آمده روایت کرده است (ص ۳۷۱، حدیث ۴۳). زمانی در کنار علی (ع) در مسجد کوفه نشسته و مردم نیز پیرامون امام نشسته‌اند، امام روی به مردم می‌کند و می‌گوید: «سلونی قبل ان تفقدونی» (همان، ص ۳۳۱، حدیث ۳۱) ... در کتاب سلیم بن قیس مواردی وجود دارد که نشانگر پیوند نزدیک و صمیمی او با علی (ع) است. یک بار صمیمانه از علی (ع) درباره مصحفی که پس از رحلت پیامبر (ص) گردآوری کرده می‌پرسد و به تفصیل پاسخ می‌شنود (ص ۲۰۹، حدیث ۱۱). بارها مسایل گوناگونی را از امام می‌پرسد (ص ۱۸۱، حدیث ۱۰؛ ص ۱۷۳ - ۱۷۲، ۱۷۰، حدیث ۷). و بار دیگر پس از گفت و شنودی طولانی با امام از او می‌خواهد که دعا کند خداوند وی را در دنیا و آخرت دوست دار او گرداند و علی (ع) نیز دعا می‌کند (ص ۱۷۴، حدیث ۷).

سلیم در پذیرش شنیده‌ها نوعاً سخت‌گیر است. به طوری که سخنی از کسی می‌شنود یا پاسخ پرسشی را می‌گیرد؛ اما قانع نمی‌شود و همان وقت یا پس از آن و حتی سالها بعد برای نیل به یقین و اطمینان، از دیگران می‌پرسد. به نظر می‌رسد سلیم دغدغهٔ دارد که روایاتش را دیگران نپذیرند و با نوعی حسابگری در گرفتن تأیید و تصویب‌ها برای شنیده‌ها و گزارش‌هایش، به دنبال آن است که پس از عرضهٔ کتاب، مردم به آسانی آن را بپذیرند و در اصالت و صحتش تردید نکنند. سلیم در وسواسی که در پذیرش قول قائلان دارد میان معصومین (ع) و دیگران فرق نمی‌گذارد. یک بار پس از شهادت علی (ع) حدیثی را که از او شنیده بود برای حسنین (ع) در مدینه باز می‌گوید و تصویب و تأیید آن دو را در ذیل حدیث می‌آورد. فقط سلیم از تأیید و

تصویب حسنین (ع) بهره‌مند نمی‌شود، بلکه پدرشان علی (ع) نیز از آن بهره‌ای می‌برد. چون حسنین (ع) می‌گویند که ما نخست این حدیث را از پیامبر (ص) شنیدیم سپس از پدرمان بدون این که پدر چیزی از آن بکاهد یا بر آن بیفزاید. این چرخه ادامه می‌یابد. چند دهه بعد، سلیم علی بن بن الحسین (ع) را در حالی که فرزندش محمد بن علی (ع) نیز حضور داشته است، ملاقات می‌کند و آن چه را از جدّ، پدر و عموی آن حضرت شنیده است، باز می‌گوید. علی بن الحسین (ع) سلیم را در گفته‌هایش تأیید می‌کند و تلویحاً پدر و عموی خود (حسین) را هم تأیید کرده و می‌گوید خود او در زمان کودکی این حدیث را از جدّش شنیده است. این چرخه باز هم ادامه دارد، محمد بن علی (ع) که در کنار پدر حضور دارد گفته‌های سلیم و پدر خود را تأیید می‌کند و می‌گوید بله من نیز این حدیث را از جدّم حسین (ع) شنیده‌ام. کار به این جا پایان نمی‌گیرد. پس از مرگ سلیم تنها روای کتابش (ابان بن ابی عیاش) کار او را ادامه می‌دهد و دوباره حدیث را بر امام سجاد (ع) عرضه می‌دارد و تأییدیه آن حضرت را می‌گیرد و پس از درگذشت آن حضرت، ابان به حجّ می‌رود و در آن جا، ابو جعفر محمد بن علی (ع) را ملاقات می‌کند و حدیث سلیم را به طور کامل برای امام نقل می‌کند، دیدگان امام از اشک لبریز می‌شود و می‌گوید سلیم راست گفته است. سپس ماجرای دیدار سلیم با پدرش را - که اندکی قبل آوردیم - نقل می‌کند. در آغاز این ماجرا که باز گفتیم، سلیم نخست چیزهایی از تفسیر قرآن و حدیث نبوی را از سلمان و مقداد و ابوذر شنیده سپس برای کسب تأیید علی (ع) نزد او رفته و این تأیید و تصویب گرفتنها تا امام باقر (ع) ادامه یافته است (نک: کتاب سلیم، ص ۱۸۵، حدیث ۱۰، و برای آگاهی از نمونه‌های دیگر از این رویه سلیم نک: ص ۲۸۷، حدیث ۲۴؛ ص ۱۷۴، حدیث ۷؛ ص ۱۶۶، حدیث ۶).

از ابعاد دیگر شخصیت سلیم که در کتاب منسوب به او جلوه‌گر است ارتباط گاه نزدیک و صمیمی و گاه معمولی او با اشخاص مختلف است:

۴ - ۲ - ۱. ارتباط با سلمان فارسی. سلیم با سلمان فارسی رابطه‌ای دوستانه و صمیمانه دارد. در ملاقات با او یا ضمن حضور در مجلس او، مسایل متنوعی را از او پرسیده و پاسخ شنیده است و مطالب دیگری را هم که سلمان بیان کرده حفظ و گزارش نموده است (کتاب سلیم، ص ۳۸۴، حدیث ۴۷؛ ص ۳۷۹، حدیث ۴۵؛ ص ۱۶۴، حدیث ۵؛ ص ۱۴۳، ۱۵۹، حدیث ۴).

۴ - ۲ - ۲. رابطه سلیم با مقداد. از مقداد دربارهٔ علی (ع) سؤال می‌کند و مقداد خاطره‌ای از دوران رسول خدا را برای او می‌گوید (همان، ص ۳۴۳، حدیث ۳۶).

۴ - ۲ - ۳. رابطه سلیم با عبدالله بن عباس. سلیم با جماعتی از شیعیان در خانهٔ عبدالله بن عباس هستند و راجع به مسایل بسیار ویژه‌ای به افاده و استفاده مشغول‌اند (همان، ص ۳۸۵، حدیث ۴۸).

۴ - ۲ - ۴. ملاقات و دیدار سلیم با براء بن عازب (همان، ص ۱۳۸، حدیث ۳).
۴ - ۲ - ۵. دیدار سلیم با عبدالله بن جعفر و سماع از او. سلیم می‌گوید که عبدالله بن جعفر بن ابی‌طالب ماجرای دیداری را که به اتفاق حسنین (ع) با معاویه داشته‌اند برای او بازگو کرده است و سپس آن ماجرا را گزارش می‌کند (ص ۳۶۱، حدیث ۴۲).

۴ - ۲ - ۶. ملاقات سلیم با عمار بن یاسر. ضمن روایت بیستم می‌گوید که عمار را در دوره خلافت عثمان - پس از مرگ ابوذر - دیده و آن چه را که از ابوذر دربارهٔ عمار و دیگران شنیده بوده به آگاهی او رسانده و عمار نیز صداقت ابوذر را ستوده و گفته‌های او را تأیید کرده است (ص ۲۷۳، حدیث ۲۰).

۴ - ۲ - ۷. ملاقات سلیم با ابو سعید خدری. سلیم حدیث غدیر خم را از او

شنیده و نقل کرده است (ص ۳۵۵، حدیث ۳۹).

۴ - ۲ - ۸. دیدار سلیم با چهره‌های نامدار شیعه

سلیم در روایتی می‌گوید که در زمان خلیفه دوم، ابوذر را که بیمار و بستری بوده دیده است که علی (ع) سلمان و مقداد بر بالین او بوده‌اند و ابوذر، علی (ع) را وصی خود قرار داده است (ص ۲۶۸، حدیث ۱۹). در روایت دیگری سلیم، خاطره‌ای را که از سلمان، ابوذر و مقداد درباره حضورشان در محضر پیامبر شنیده است، باز می‌گوید (ص ۳۵۳، حدیث ۳۸). از همین سه تن، در جایی دیگر، خاطره دیگری را از دوران رسول خدا نقل می‌کند (ص ۳۷۶، حدیث ۴۴). در روایتی دیگر سلیم با تغییر «حدثی» که بر سماع دلالت دارد، بیان داشته که علی (ع)، سلمان، ابوذر و مقداد، خبری را به آگاهی او رسانده‌اند.

۴ - ۲ - ۹. سلیم در ریزه. سلیم بن قیس هلالی در روایتی می‌گوید وقتی عثمان ابوذر را به ریزه فرستاد، او را در آن جا دیده است (ص ۲۷۱، حدیث ۲۰).

۵ - بخش دوم: در جست و جوی سلیم بن قیس هلالی

آنچه در بخش اول آمد، مطالب و شواهدی بود از کتاب سلیم بن قیس هلالی درباره سلیم بن قیس هلالی! امری که صرفاً در حد بیان یک فرض و طرح یک ادعاست. ادعا و فرضی که از تناقضی درونی رنج می‌برد. زیرا در آن، فرض کننده و فرض شونده، مدعی و مدعا - هر دو - شخص سلیم بن قیس هلالی هستند و این همان دور باطلی است که در مقدمه درباره آن سخن گفتیم. بر این اساس، محور مباحث بخش دوم باید چاره اندیشی و سخت کوشی برای برون رفت از این تناقض و دور باطل باشد و راه آن جست و جو در کتابها، مآخذ و منابع تاریخی، رجالی، حدیثی، سیره، تراجم و ... است تا معلوم گردد در آنها، اطلاع، گزارش یا خبری درباره سلیم وجود دارد یا نه. این گونه اطلاعات، گزارش‌ها یا خبرها باید ضرورتاً مستقل و غیر

مستند به کتاب سلیم باشند تا دور باطل پیش نیاید. اگر نتیجه جست و جو مثبت باشد - حتی در حد یافتن یک اطلاع، گزارش یا خبر - در این صورت شاهد و مدرکی یافته‌ایم که به استناد آن، وجود خارجی واقعی و حضور تاریخی قابل لمس سلیم بن قیس هلالی - میان سالهای ۱۴ هجری تا ۷۶ هجری که فرض یا ادعا شده در آن برهه فعال بوده و مایه‌های کتاب خود را از این و آن می‌پرسیده، می‌شنیده و می‌گرفته است - ثابت می‌شود. اما اگر نتیجه جست و جو منفی باشد و حتی یک گزارش، خبر یا اطلاع مستقل دربارهٔ سلیم به دست نیاید، به طور طبیعی به این قضاوت می‌رسیم که اساساً در دوران صدر اسلام و پس از آن، شخصی به نام سلیم بن قیس هلالی، وجود واقعی خارجی و حضور تاریخی نداشته است.

۵ - ۱. کتاب‌ها و منابع تاریخی

۵ - ۱ - ۱. أخبار الدولة العباسیه، از مؤلفی ناشناخته

در این کتاب که به ذکر اخبار حکومت عباسی اختصاص دارد، فقط در یک مورد از سلیم بن قیس هلالی نام برده شده و آن هم ضمن نقل روایتی از طریق عمر بن اذنیه از ابان بن ابی عیاش از او بوده است (ص ۴۵). ولی خبر یا گزارشی که بر وجود خارجی و حضور تاریخی سلیم دلالت می‌کند، ارائه نداده است.

۵ - ۱ - ۲. الأخبار الطوال، ابو حنیفه دینوری

در این کتاب که از اولاد آدم شروع شده و به حکومت محمد معتصم در قرن سوم هجری خاتمه یافته، از سلیم بن قیس هلالی ذکری به میان نیامده است.

۵ - ۱ - ۳. الإستغاثه، علی بن احمد کوفی

مؤلف در این کتاب، غالباً به ذکر بدعت‌هایی که به زعم او در صدر اسلام - پس از رحلت پیامبر (ص) - رخ داده، پرداخته لکن از سلیم بن قیس هلالی نامی نبرده است.

۵ - ۱ - ۴. الإمامة و السياسة، ابن قتیبہ دینوری

این کتاب در بیان تاریخ خلافت اسلامی پس از رحلت پیامبر (ص) تا کشمکش امین و مأمون بر سر جانشینی هارون و قتل امین به سال ۱۹۸ هجری نگاشته شده است. شماری از یاران علی (ع) مانند: عمار بن یاسر، عدی بن حاتم، حجر بن عدی، شبت بن ربیع، ابو ایوب انصاری و قیس بن سعد بن عبادہ در این کتاب ذکر شده‌اند. لکن، از سلیم نامی به میان نیامده است.

۵- ۱- ۵. البدایة و النہایة، ابن کثیر

در مجلدات هفتم تا نهم، تاریخ اسلام از سال ۱۳ هجری تا سال ۱۲۵ هجری بیان شده و در آن نامه‌های صحابه، تابعان و ... آمده، ولی از سلیم بن قیس هلالی نامی نیامده است.

۵- ۱- ۶. البدء و التاریخ، مقدسی

این کتاب با ذکر تواریخ و معارفی از گذشته‌های دور آغاز شده است و در فصل بیستم به ذکر خلافت ابوبکر و وقایع تاریخی پس از آن تا اوایل قرن چهارم هجری پرداخته، لکن از سلیم بن قیس هلالی مطلقاً نامی در میان نیاورده است.

۵- ۱- ۷. تاریخ ابن خلدون

در این کتاب که در صدر آن مقدمه مشهور ابن خلدون قرار دارد، تاریخ اسلام از مولد پیامبر (ص) شروع و تا قرن هفتم و بعد از آن ادامه یافته و در این گستره تاریخی، کثیری از نامها مذکور افتاده‌اند؛ لکن سلیم بن قیس هلالی مذکور نیفتاده است.

۵- ۱- ۸. تاریخ الإسلام، ذہبی

این کتاب با بیان سیره نبوی از ولادت محمد (ص) آغاز نموده و تاریخ اسلام را سال به سال تا ۶۵۰ هجری قمری بیان داشته، لکن از سلیم بن قیس هلالی نام نبرده است.

۵- ۱- ۹. تاریخ الامم و الملوک، ابن جریر طبری

طبری از جلد سوم کتاب به بیان وقایع سال ۱۴ هجری به بعد پرداخته و پس از

بیان مفصل تاریخ خلیفه دوم و سوم، ضمن بیان رخدادهای سال ۳۵ هجری، آغاز خلافت علی (ع) و تاریخ آن را ذکر نموده و جزئیات را بیان داشته و وقایع جنگ جمل را به طور کامل و جنگ صفین را تا پایان سال ۳۶ هجری در همین جلد ذکر نموده است. جلد چهارم را با ذکر وقایع سال ۳۷ هجری - از مقتل عمار بن یاسر - آغاز نموده و تا پایان سال ۶۹ هجری ادامه داده است و جلد پنجم را به بیان وقایع سال ۷۰ هجری تا ۱۲۷ هجری اختصاص داده است. در همه این مجلدات از اشخاص مشهور و غیرمشهور زیادی اسم برده شده لیکن در هیچ جا از سلیم بن قیس هلالی نامی برده نشده است.

۵- ۱- ۱۰. تاریخ الخلفاء اثر سیوطی

تاریخ مختصری است که مؤلف در آن به ذکر کسانی که از نظر وی حق خلافت داشته‌اند و حکومت‌شان مشروع بوده، پرداخته است. از ابوبکر آغاز نموده و تا اواخر قرن نهم هجری قمری ادامه داده اما در هیچ جای این کتاب از سلیم بن قیس هلالی نام نبرده است.

۵- ۱- ۱۱. تاریخ خلیفه، خلیفه بن خیاط

این کتاب به تاریخ اسلام از مولد نبوی تا سال ۲۳۲ هجری قمری اختصاص دارد و مقاطع تاریخ از نظر چند و چون توجه مؤلف به آنها، با یکدیگر اختلاف دارند. در فصل مربوط به علی (ع)، بخشی است با عنوان: «تسمیه عمال علی بن ابی طالب» که ذیل آن، کارگزاران علی (ع) در بخش‌های مختلف قلمرو خلافت آن حضرت شناسانده شده‌اند و پس از آن از قضات، شرطه‌ها (مأموران حفظ نظم و امنیت = پلیس)، کاتبان و حاجب (دربان) آن حضرت نام برده، لکن نه در این جا و نه پیش و پس از آن که وقایع هر سال را تحت عنوان همان سال آورده، نامی از سلیم بن قیس هلالی در میان نیاورده است.

۵- ۱- ۱۲. تاریخ المدنیة المنورة، عمر بن شبه نمیری

مؤلف به مباحثی چون سیره پیامبر (ص) و اخبار عمر و عثمان به شکل گسترده و با ذکر جزئیات پرداخته و مطالب پراکنده دیگری را نیز مورد توجه قرار داده و ضمن آن از اشخاصی نام برده ولی از سلیم بن قیس نامی نبرده است.

۵- ۱- ۱۳. تاریخ یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب

جلد دوم تاریخ یعقوبی به ذکر وقایع تاریخ اسلام اختصاص دارد و از «مولد رسول الله» آغاز و به «ایام احمد المعتمد علی الله» در سال ۲۵۹ هجری منتهی می شود. مؤلف پس از بیان تاریخ مشروح پیامبر به تاریخ خلفای راشدین، خلافت امام حسن (ع)، ایام معاویه بن ابی سفیان، ایام یزید بن معاویه، مقتل حسین بن علی و ... سرانجام ایام عبدالملک بن مروان - از ۶۵ هـ تا ۸۶ هـ - پرداخته و از اشخاص بسیاری نام برده است. شایان ذکر است که از میان تاریخ نگاران، یعقوبی به داشتن گرایش شیعی نیز شهرت دارد. او حدیث غدیر و حدیث ثقلین و تفسیر آن به «کتاب خدا و عترت» را روایت کرده است. همچنین او در میان خلفای راشدین جز از علی بن ابی طالب - علیه السلام - به «امیرالمؤمنین» تعبیر نمی کند (آیتی، مقدمه بر ترجمه تاریخ یعقوبی، ج ۱، ص ۱۹ - ۲۰). با این وصف از سلیم نامی به میان نیاورده است.

۵- ۱- ۱۴. التنبیه و الأشراف، مسعودی

در این کتاب، مطالب در کمال اختصار بیان شده و از صفحه ۲۴۷ تا ۲۷۴ به ذکر تاریخ خلافت ابوبکر، عمر، عثمان، علی (ع)، حسن (ع)، معاویه، یزید، معاویه بن یزید، مروان بن حکم، عبدالملک بن مروان (م ۸۶ هـ) و ... اختصاص یافته و تنها یک بار آن هم در اشاره به کتابی که ابان بن ابی عیاش از سلیم بن قیس روایت کرده، نام سلیم ذکر شده است ولی خبر یا اطلاعی که نشان دهد این نام، وجود واقعی خارجی و حضور تاریخی داشته، عرضه نکرده است.

۵- ۱- ۱۵. دیوان الإسلام، ابن الغزّی

در این کتاب، مشهوران فنون گوناگون در میان مسلمانان ذکر شده اند و به اصناف

دانشمندان از مؤلفان، شاعران، ادیبان و دیگران توجه شده است. اما از سلیم ذکری به میان نیامده است.

۵ - ۱ - ۱۶. الطبقات الکبری، ابن سعد

در این کتاب ضمن بیان گزارشهایی از تاریخ اسلام و یا به طور مستقل، شمار عظیمی از مردان و زنان صحابی و تابعی مذکور افتاده‌اند. ولی از سلیم بن قیس هلالی هیچ نامی برده نشده است.

۵ - ۱ - ۱۷. العبر فی خبر من غبر، ذهبی

مؤلف وقایع تاریخ اسلام از سال اول هجرت تا سال ۷۶۴ را به اختصار ذکر کرده است و ضمن بیان مسایل مربوط به جنگ صفین، شماری از همراهان علی (ع) هم چون ابولیلی انصاری، خزیمه بن ثابت، عمار بن یاسر، هاشم بن عتبّه، عبدالله بن بدیل بن ورقاء خزاعی، ابو حسان قیس بن مکشوح مرادی مذکور افتاده‌اند ولی از سلیم بن قیس هلالی نامی به چشم نمی‌خورد.

۵ - ۱ - ۱۸. الکامل فی التاریخ، ابن اثیر

این کتاب با بیان زمانی که کار تاریخ نگاری و ثبت وقایع در اسلام شروع شد و سپس مطالبی دربارهٔ بدو آفرینش و خلقت آدم، آغاز می‌شود و تا وقایع سال ۶۲۸ هجری قمری ادامه می‌یابد. در این میانه به وقایع تاریخ اسلام نیز مشروحاً پرداخته شده، لکن از سلیم بن قیس هلالی ذکری در میان نیامده است.

۵ - ۱ - ۱۹. مرآة الجنان و عبرة الیقظان فی معرفة حوادث الزمان، یافعی

این کتاب، ذکر وقایع تاریخ اسلام را از سال نخست هجری آغاز نموده و تا سال ۷۵۰ پیش رفته است. اما در تمام کتاب از سلیم بن قیس هلالی هیچ ذکری نشده است.

۵ - ۱ - ۲۰. المسترشد، محمد بن جریر بن رستم طبری

مؤلف در کتاب خود به شکل پراکنده و مشروح به وقایع صدر اسلام به ویژه برهه پس از وفات پیامبر (ص) پرداخته و از کسانی نام برده است. ولی از سلیم بن قیس

هلالی تنها یک بار نام برده که آن هم به مناسبت ذکر روایتی از او از طریق ابان بن ابی عیاش بوده است.

۵- ۱- ۲۱. مقاتل الطالبیین، ابو الفرج اصفهانی

موضوع این کتاب اخبار کسانی از فرزندان ابوطالب است که از زمان رسول اکرم (ص) تا سال ۳۱۳ هجری قمری - زمان تألیف کتاب - به گونه‌ای کشته شده‌اند و نیز درباره کسانی است از آنان که از سلطانی ترسیده و گریخته و در حالی که متواری بوده، در گذشته است. شگفتا در این کتاب هم از سلیم بن قیس هلالی نام برده نشده است.

۵- ۱- ۲۲. الوفيات، ابن القنفذ

این اثر در اصل ذیلی بر کتاب دیگر مؤلف با عنوان *شرف الطالب فی أَسْنَى المطالب* بوده است. در کتاب *الوفیات*، مؤلف ضمن بیان سالمرگ گروهی از صحابه، تابعان و دیگران، از آنها نام برده است که به برخی اشاره می‌کنیم: علقمه بن قیس (م ۶۲ هـ)، مسروق بن أجدع همدانی (م ۶۳ هـ)، عبیده بن عمرو مرادی (م ۷۲ هـ) ابو امیه شریح کندی قاضی (م ۸۰ هـ)، سعید بن جبیر (م ۹۵ هـ). ولی در این کتاب درباره سلیم بن قیس هلالی که گفته شده در میانه دهه هفتاد هجری فوت کرده، خبری نیامده است.

۵- ۲. کتاب‌ها و منابع سیره، تراجم، مناقب و تواریخ خاص

۵- ۲- ۱. إعلام الوری بأعلام الهدی، طبرسی

طبرسی - مؤلف مجمع البیان - این اثر دو جلدی را با عنوان «فی ذکر النبی محمد (ص)» آغاز نموده و هر بخش از بخش‌های چهار گانه کتاب را «رکن» نامیده است. در بخش نخست ضمن ابواب و فصول عدیده به ذکر سیره و تاریخ پیامبر اکرم (ص) پرداخته است. در بخش دوم نیز با عنوان «ذکر الامام علی بن ابی طالب

(ع) «ضمن ابواب و فصول متعدّد، تاریخ و سیرهٔ امام را بیان کرده است. در بخش سوم با عنوان «الائمة من اولاد امير المؤمنين» در ده باب و ۴۹ فصل به تاریخ و سیرهٔ امام دوم تا امام یازدهم پرداخته است. در بخش چهارم که دو قسمت است، زیر عنوان «ذکر امامه الإثني عشر و الإمام الثانی عشر» در قسمت اول نصوص و دلایل امامت دوازده امام را در سه فصل بیان نموده و در قسمت دوم ضمن ابواب و فصول متعدّد به ذکر مباحث و مسایل مربوط به امام دوازدهم اهتمام ورزیده است.

مؤلف در این کتاب از اشخاص کثیری به مناسبت‌های مختلف نام برده و از سلیم بن قیس هلالی نیز در چند مورد (۴۰۵/۱؛ ۱۸۰/۲ - ۱۷۹) اسم برده است. لکن در این موارد طبرسی صرفاً به مناسبت روایتی که از طریق عمر بن اذنیه و ابان بن ابی عیاش و یک طریق دیگر و نیز مرسلاً (بدون ذکر طریق) از سلیم نقل نموده، نام او را ذکر کرده است. اشاره به این نکته سودمند است که هر طریقی (سند حدیثی) پیش از آن که به سلیم بن قیس برسد به نحوی به ابان بن ابی عیاش به عنوان یگانه راوی روایات کتاب سلیم منتهی می‌شود (بهبودی، ۲۵۹) و هر آن چه از سلیم روایت کنند، از این کتاب مشهور است و در کتابهای متداول حدیث از غیر این کتاب، روایتی از سلیم دیده نمی‌شود (مازندرانی، ۱۳۹/۲). به هر حال، طبرسی هیچ گزارشی که دربارهٔ سلیم خبری بدهد در کتاب خود نیاورده است.

۵-۲-۲. الامام جعفر الصادق، عبدالحلیم الجندی (معاصر)

مؤلف در بخش «التدوین»، کتابهایی را که شیعیان تألیف کرده‌اند، ذکر نموده و به همین مناسبت دربارهٔ سلیم آورده است: «و منهم [یعنی از مؤلفان و تدوین‌گران شیعه] سلیم بن قیس الهلالی صاحب امير المؤمنين. له كتاب في الإمامه، و له مكانه علیاً فی المذهب من حیث الاصول» (ص ۲۰۱) دربارهٔ چگونگی جایگاه کتاب سلیم در مذهب شیعه - که مؤلف معاصر آن را بلند دانسته است - در مقاله مستقلی باید سخن گفت. اما در خصوص این ادّعا که سلیم «صاحب امير المؤمنين (ع)» بوده است می‌گوییم که

مؤلف معاصر، برای اثبات صدق مدعایش - بنا بر قاعده «البینه علی المدعی» که سیره عقلا در طول تاریخ بوده و می‌باشد و شرع مبین هم بر آن مهر تأیید زده است - هیچ گونه شاهی از تاریخ و جز آن که نشان دهد سلیم میان سال ۱۴ هجری - سال ظهور ادعایی او در مدینه - و سال ۴۰ هجری که علی (ع) به شهادت رسیده، در مواضع مهمی چون جمل، صفین و نهروان حتی لحظه‌ای در کنار علی (ع) و در صف یاران او بوده، ارائه نداده است.

۵ - ۲ - ۳. ترجمه الامام الحسن (ع)، ابن عساکر

این کتاب به شیوه نقل روایات است و مؤلف در ۴۰۸ خبر مسند به ذکر مباحثی پیرامون شخصیت، فضایل و مناقب، سیره و تاریخ امام حسن (ع) پرداخته؛ لکن از سلیم بن قیس (م ۷۶ هـ) به هیچ روی نامی نبرده است.

۵ - ۲ - ۴. ترجمه الامام الحسین (ع)، ابن عساکر

مؤلف در این تألیف، روش کتاب سابق الذکر را دنبال کرده و در ۴۰۲ خبر مسند، به ذکر مباحثی پیرامون شخصیت، سیره و تاریخ امام به ویژه واقعه کربلا و شهادت آن حضرت پرداخته و شماری از یاران او را نام برده ولی از سلیم بن قیس هلالی (م ۷۶ هـ) نامی نبرده است.

۵ - ۲ - ۵. الجمل، شیخ مفید

شیخ مفید کتابش را با ذکر «اختلاف الامه فی فتنه الجمل» آغاز کرده و ضمن آن، آراء گونه‌گونی را مطرح نموده، سپس در خصوص قضایای مربوط به بیعت با علی (ع) مطالبی را آورده و آن گاه به ماجرای جمل و ذکر وقایع آن پرداخته است. شیخ مفید در کتاب خود شماری از یاران علی (ع) را ذکر نموده لکن به هیچ روی از سلیم بن قیس هلالی نام نبرده است. گروهی از یاران علی (ع) که در «الجمل» ذکر شده‌اند، عبارتند از:

۱ - عمار بن یاسر (۱۷ بار) در صفحات (۲۰۳، ۱۹۱، ۱۷۹، ۹۸، ۶۴، ۶۰، ۵۰، ۱۹).

۲ - عدی بن حاتم و احنف بن قیس (هر یک ۳ بار، ص ۲۲۴، ۲۰۷، ۱۷۱، ۱۵۸،

(۱۴۵، ۱۴۰).

۳ - حجر بن عدی و محمد ابی بکر (هر یک ۲ بار، ص ۱۸۳، ۱۷۱، ۱۳۸).

۴ - قیس بن سعد، سعید بن قیس و معقل بن قیس (هر یک ۱ بار، ص ۱۷۲، ۱۷۱، ۱۳۳).

این که شیخ مفید نام سلیم را در واقعه مهم جمل ذکر نکرده، بسیار با اهمیت است و این پرسش اساسی را پیش می‌آورد که سلیم بن قیس هلالی که آن گونه - به ادعای خود در کتابش - به علی (ع) نزدیک بوده (نک: ۴ - ۰۱)، در این حادثه بزرگ کجا بوده است که هیچ اثر و نشان و ذکری - هر چند به شکل غرضی و فرعی - از او نیست.

۵ - ۲ - ۶. حیاة الامام حسین (ع)، باقر شریف القرشی

این کتاب مفصل در ۸۷۸ صفحه سامان یافته و از بدو تولد حسین (ع) آغاز نموده، فضایل آن حضرت را ذکر کرده و تاریخ حیات او را در چارچوب بیان تاریخ اسلام تا زمان شهادت آن سرور در کربلا به سال ۶۱ هجری شرح داده و ضمن آن شماری از یاران او، پدر و برادرش - علی و حسن (ع) - را نام برده ولی به هیچ وجه نامی از سلیم بن قیس هلالی نبرده است.

۵ - ۲ - ۷. الغارات، ثقفی

هدف مؤلف در این کتاب آن است که شبیخونهایی را که پس از جنگ نهروان به قلمرو حکومت علی (ع) از طرف معاویه صورت می‌گرفته است بیان دارد. در سراسر این کتاب فقط یک بار از سلیم نامی به میان آمده است که آن هم به مناسبت ذکر روایتی از وی به شکل مرسل و مغفول السند بوده است (ثقفی، ۳۲۶/۱).

۵ - ۲ - ۸. الغدير، عبدالحسين أميني

در این کتاب بزرگ دوازده جلدی، مؤلف به موضوع حدیث غدیر خم در ابعاد گونه‌گون آن پرداخته و در چند به مناسبت روایت از سلیم بن قیس هلالی، یا استناد به

کتاب او، از وی نام برده است (امینی، ۲۳۲/۱، ۱۹۵، ۱۵۹). در مواردی ضمن نقل از سلیم بن قیس یا استناد و اشاره به کتاب نامبرده، از او با عناوینی یاد کرده که مفید توثیق و تعدیل رجالی به عنوان یک تابعی بزرگ است (امینی، ۱۹۸/۱، ۱۶۳، ۳۴/۲) لکن در هیچ جای کتاب گزارش یا خبری که نشان دهد سلیم در جایی از تاریخ وجود و حضور داشته ارائه نداده، هم چنان که برای توثیق و تعدیل مذکور سندی عرضه نداشته است. با این وجود، پنهان نیست که مستند او، سرانجام کتاب سلیم بوده است.

۵- ۲- ۹. فضل آل البيت (ع)، مقریزی

این کتاب به بیان مباحث و مطالبی درباره فضیلت اهل البيت (ع) اختصاص دارد و محور آن آوردن آیه‌هایی از قرآن کریم و بیان پیوند آنها با اهل بیت (ع) است. در این کتاب به هیچ مناسبتی نام سلیم بن قیس ذکر نشده است.

۵- ۲- ۱۰. كشف الغمّة فی معرفة الأئمّة، إربلی

در این کتاب، مؤلف به ذکر بخشهایی از تاریخ و سیره معصومین (ع) پرداخته و ضمن آن سه بار به مناسبت روایتی که از سلیم بن قیس هلالی نقل نموده از وی نام برده است لکن در کتاب هیچ خبر و گزارشی درباره سلیم بن قیس هلالی ذکر نشده است که بر وجود خارجی یا حضور تاریخی او گواهی دهد.

۵- ۲- ۱۱. كشف اليقين فی فضائل اميرالمؤمنين، علامه حلّی

این کتاب در فضایل علی (ع) نوشته شده است و در آن از سلیم بن قیس هلالی، نه روایتی شده و نه ذکری به میان آمده است.

۵- ۲- ۱۲. الکُنَى و الالقاب، شیخ عباس قمی

مؤلف در این کتاب به مشاهیر علماء فریقین و بسیاری از شاعران، ادیبان و امیران نامور که به کنیه، لقب یا نسب شهره بوده‌اند، پرداخته و در شرح احوالشان به ذکر موارد با اهمیت بسنده کرده است (ص ۵). در این کتاب از سلیم بن قیس هلالی فقط یک بار نام برده شده و مؤلف بر اساس مضامین مقدمه کتاب سلیم، نامبرده را از

اصحاب برخی امامان شمرده و سپس به معرفی کتاب سلیم پرداخته است. لیکن هیچ گونه خبر و گزارش تاریخی یا غیر تاریخی که به نحوی بر وجود و حضور سلیم در مقطع سالهای ۱۴ تا ۷۶ هجری و نیز قبل و بعد آن دلالت داشته باشد، ارائه نداده است.

۵- ۲- ۱۳. المحبر، محمد بن حبيب بغدادی

در این کتاب بخشی است تحت عنوان «تسمیه من شهد مع علی بن ابی طالب - رضی الله عنه - الجمل و صفین، من اصحاب رسول الله» که در آن شماری از یاران علی (ع) ذکر شده‌اند؛ لکن از سلیم بن قیس هلالی ذکری نشده است. برخی یاران علی (ع) که در این کتاب ذکر شده‌اند عبارتند از: عمار بن یاسر، عثمان بن حنیف، خزیمه بن ثابت (ذو الشهادتین) و قیس بن سعد بن عباد.

۵- ۲- ۱۴. مقتل الحسين، ابن مخنف

این کتاب با ذکر خلافت یزید بن معاویه در سال ۶۰ هجری آغاز می‌شود. سپس به ماجرای بیعت خواهی یزید از امام حسین (ع) و حرکت وی از مدینه و نهایتاً شهادت در کربلا و رخدادهای پس از آن تا کشته شدن ابن سعد و پسرش در سال ۶۶ هجری به دست مختار، می‌پردازد و کثیری از نامها را ذکر می‌کند ولی از سلیم بن قیس هلالی نامی نمی‌برد.

۵- ۲- ۱۵. المناقب، موفق بن احمد خوارزمی

مؤلف به شکل گسترده‌ای به تاریخ و سیره علی (ع) پرداخته و از اسامی، کنیه‌ها و صفات آن حضرت آغاز نموده و با قصایدی که در مدح امام سروده به پایان برده است. در این کتاب که ۲۷ فصل دارد شماری از اصحاب علی (ع) به شرح زیر نام برده شده‌اند: زید بن صوحان (ص ۱۷۷)، عمار بن یاسر (ص ۱۹۵، ۱۹۴، ۱۸۹، ۱۸۸، ۱۸۴)، محمد بن ابی بکر (ص ۱۸۹، ۱۸۸)، خزیمه بن ثابت (ص ۲۴۹، ۱۹۱)، قیس بن سعد بن عباد (ص ۱۹۶)، عبدالله بن عباس (ص ۱۸۴)، صعصعه بن صوحان (ص ۲۲۶)، اصبخ بن نباته و اويسِ قرنی (ص ۲۴۹). ولی در سراسر کتاب به هیچ روی از سلیم بن

قیس هلالی نامی نیامده است.

۵ - ۲ - ۱۶. مناقب الإمام أمير المؤمنين (ع)، محمد بن سلیمان کوفی

در این کتاب که از مؤلفی در قرن سوم و اوایل قرن چهارم است، صرفاً یک بار از سلیم بن قیس هلالی به مناسبت روایتی که از طریق ابان بن اُبی عیاش از او نقل شده، نام رفته است (۱۷۱/۲).

۵ - ۲ - ۱۷. نهج الایمان، علی بن یوسف بن جبر

این کتاب در ۴۸ فصل تنظیم یافته است. مؤلف انگیزه خود از تألیف آن را، عرضه کتاب بزرگ و ساده‌ای درباره امامت و مناقب بیان داشته و کتاب موجود به عنوان مدخل یا بخشی از آن کتاب بزرگ نگاشته شده است. در این کتاب دلایل امامت و افضلیت علی (ع) ذکر شده و شیوه کار، ارائه شواهد قرآنی و روایی برای اثبات این امر بوده است (ص ۲۱ - ۲۰، مقدمه مؤلف). در سراسر کتاب، تنها یک بار نام سلیم بن قیس هلالی ذکر شده که آن هم به مناسبت نقل روایتی از کتاب منسوب به سلیم بوده ولی درباره خود او هیچ گونه خبر یا گزارشی تاریخی و غیر تاریخی مذکور نیفتاده تا از رهگذر آن خبر و گزارش دانسته شود که سلیم وجود خارجی یا حضور تاریخی داشته است.

۵ - ۲ - ۱۸. وقعه صفین، نصر بن مزاحم^۱

۱. نصر بن مزاحم منقري از اصحاب بعض امامان شیعه (رجال الطوسي، ۱۴۷) و از مردم کوفه بوده است. او را با اوصافی چون «مستقیم الطریقه و صالح الامر» ستوده‌اند؛ ولی از او انتقاد هم شده که از ضعفاء روایت می‌کرده است (نجاشی، ۴۲۸ - ۴۲۷). کتاب‌های متعددی چون: صفین، جمل، نهروان، غارات، مناقب، مقتل الحسین و اخبار مختار بدو منسوب است (نجاشی، ۴۲۸؛ طوسی، الفهرست، ۲۵۵).

این کتاب به شرح ماجرای جنگ صفین میان علی (ع) و معاویه پرداخته است. از ورود امام به کوفه آغاز نموده و با ذکر نامهای کسانی که در مبارزه به قتل رسیده‌اند به پایان رسانده است. گروهی از یاران علی (ع) در این کتاب مذکور افتاده‌اند: عمار بن یاسر بیش از سی بار، قیس بن سعد بن عبادہ انصاری، سهل بن حنیف، هاشم بن عتبہ، عمرو بن حَمَق، ابن عباس، عدی بن حاتم و خزیمه بن ثابت هر یک چندین بار در مواضع مختلف کتاب ذکر شده‌اند لکن نام سلیم بن قیس هلالی به هیچ وجه نیامده و همین امر، پرسش‌ها و ملاحظاتی را که ذیل کتاب جمل شیخ مفید مطرح ساختیم، در این جا نیز پیش آورده است.

۵ - ۲ - ۱۹. ینابیع المودّه لذوی القربی، قندوزی

جلد اول این کتاب که در ۵۲ باب می‌باشد به بیان فضایل علی (ع) و دلایل آن اختصاص یافته است. جلد دوم از باب ۵۳ تا ۵۹ ضمن پرداختن به فضایل کسانی چون خدیجه، فاطمه و حسنین (ع) عمده مطالب به بیان فضل علی (ع) و دلایل آن اختصاص دارد. در جلد سوم، احادیث مربوط به شهادت امام حسین (ع) و فضایل پراکنده‌ای دربارهٔ حضرات معصومین (ع) مذکور افتاده است.

در ابواب یکصد گانه کتاب چندین بار (۳۴۹/۱، ۳۴۱، ۳۰۸، ۹۴؛ ۳۱۵/۲؛ ۳۹۴/۳) از سلیم بن قیس هلالی به مناسبت روایتی از او - که سرانجام ره به کتاب وی و تنها راوی آن ابان بن ابی عیاش می‌برد - نام برده شده؛ لیکن در هیچ جای کتاب اطلاع یا گزارشی دربارهٔ شخص سلیم داده نشده است. اطلاعات و گزارشهایی که اگر می‌بود می‌توانست بر وجود خارجی و حضور تاریخی سلیم، شاهی باشد.

۵ - ۳. کتاب‌های اصلی رجال شیعه

۵ - ۳ - ۱. اختیار معرفه الرجال، شیخ طوسی

این کتاب یکی از چهار کتاب اصلی شیعه در علم رجال و گزیدهٔ شیخ طوسی از

کتاب معرفه الرجال اثر ابو عمر و کشی دانشمند بزرگ شیعی است. مؤلف، سه بار از سلیم بن قیس هلالی به مناسبت روایت از او، نام برده است (اختیار معرفه الرجال، ۳۲۲/۱ - ۳۲۱) ولی هیچ گونه خبری نیاورده که بر وجود خارجی یا حضور تاریخی سلیم دلالت نماید.

۵ - ۳ - ۲. رجال الطوسی، از شیخ الطائفه محمد بن حسن طوسی

در این کتاب که یکی از چهار کتاب اصلی رجالی شیعه محسوب می‌شود، عنوان «سلیم بن قیس هلالی» در موارد زیر آورده است:

۱ - ذیل «أسماء من روی عن امیرالمؤمنین (ع)، بدون هیچ گونه توضیحی (رجال الطوسی، ۶۶).

۲ - ذیل «أصحاب أبي محمد الحسن بن علي (ع)، بدون هیچ گونه توضیحی (همان، ۹۴).

۳ - ذیل «أصحاب أبي عبدالله الحسين بن علي (ع)، بدون هیچ گونه توضیحی (همان، ۱۰۱).

۴ - ذیل «أصحاب أبي محمد علي بن الحسين (ع) بدین گونه: «سلیم بن قیس الهلالی، ثم العامری الکوفی، صاحب امیرالمؤمنین (ع)» (همان، ۱۱۴).

۵ - ذیل «أصحاب أبي جعفر محمد بن علي بن الحسين (ع) بدون هیچ گونه توضیحی (همان، ۱۳۶).

شیخ طوسی، (م ۴۶۰ هـ) چون سلف خود - نجاشی - بخش عمده و مهم زندگی خود را در نیمه نخست قرن پنجم هجری گذرانده است. لذا میان او و نخستین راویان کتاب سلیم واسطه‌های متعددی قرار دارند که در فهرست خود از آنها نام برده است (طوسی، الفهرست، ۱۴۳). شیخ طوسی، هیچ گونه گزارش تاریخی یا خبری درباره زندگی و احوال سلیم نیاورده است تا نشان دهد که او وجود خارجی یا حضور تاریخی داشته است. این که شیخ، نام سلیم را جزو اصحاب پنج امام آورده، غیر از کتاب سلیم

و کلام یکتا راوی آن (ابان بن ابی عیاش) که در آغاز کتاب مذکور افتاده است، مستند و دلیلی نمی‌تواند داشته باشد. و چنانچه شیخ طوسی در این باره خبر موثق یا دلیل و سند مستقلی در دست داشت خوب بلکه ضروری بود آن را در این جا، در *الفهرست* یا در یکی از آثار فراوان خود ذکر می‌کرد ولی چنین نکرده است.

۵ - ۳ - ۳. رجال النجاشی، احمد بن علی نجاشی

در این مهم‌ترین کتاب موجود و در دسترس که دربارهٔ صاحبان اصول و مصنفات و رجال حدیث شیعه نگاشته شده، دو بار از سلیم بن قیس هلالی نام برده شده است. بار اول مؤلف، اسم و کنیه سلیم را ذکر نموده و اشاره کرده که او کتابی دارد آن گاه طریق خود به کتاب سلیم را شناسانده است. نجاشی (م ۴۵۰ هـ) در نیمه اول قرن پنجم و احتمالاً حداکثر چند دهه پیش از آن می‌زیسته است و سلیم به قرن اوّل هجری تعلق دارد، بر این پایه میان نجاشی و نخستین راویان کتاب سلیم واسطه‌های متعددی قرار دارند که او از آنها نام برده است (نجاشی، ۸). بار دوم ذیل ترجمهٔ «هبه الله بن احمد بن محمد کاتب معروف به ابن برنیه از سلیم نام برده است: «هبه الله بن احمد ... بسیار حدیث شنید، سخن را [از این جا و آن جا] می‌گرفت، و در محضر ابو الحسین بن شیبیه علوی زیدی مذهب شرکت می‌جست و برای وی کتابی پرداخت و بیان داشت که امامان [شیعه] با زید بن علی بن حسین سیزده تن می‌باشند و در این باره به حدیثی در کتاب سلیم بن قیس هلالی استناد می‌کرد که می‌گفت: امامان از میان فرزندان امیرالمؤمنین [علی] (ع) سیزده تن هستند (نجاشی، ۴۴۰). مؤلف، هیچ گونه گزارش تاریخی یا خبری دربارهٔ زندگی و احوال سلیم بن قیس ذکر نکرده است که نشان دهد سلیم در مقطع تاریخی ۱۴ هجری (سال ظهور و حضور ادعایی او در مدینه) تا ۷۶ هجری (سال وجود و مرگ ادعایی او در نوبندجان فارس) یا قبل و بعد از آن، وجود عینی واقعی و حضور تاریخی داشته است.

۵ - ۳ - ۴. الفهرست، شیخ طوسی

این کتاب نیز که در اساس برای معرفی مؤلفان و مصنفان و صاحبان اصول تا عصر شیخ طوسی نگاشته شده، یکی از چهار کتاب اصلی رجالی شیعه محسوب می‌گردد. شیخ در این اثر فقط یک بار از سلیم بن قیس هلالی نام برده و پس از ذکر کنیه سلیم (ابو صادق) و اعلام این که او کتابی دارد، دو طریق خود به کتاب سلیم را شناسانده است لکن هیچ خبر و گزارشی درباره سلیم نیاورده که نشان دهد سلیم وجود خارجی یا حضور تاریخی داشته است.

۵ - ۴. کتاب‌های اصلی حدیث شیعه

۵ - ۴ - ۱. الاستبصار، شیخ طوسی

در این کتاب - که یکی از چهار کتاب اصلی حدیث شیعه محسوب می‌شود - به هیچ وجه از سلیم بن قیس هلالی نام برده نشده است. با این وصف، خبر یا گزارشی هم که وجود خارجی یا حضور تاریخی سلیم را اثبات کند، در آن وجود ندارد.

۵ - ۴ - ۲. تهذیب الأحکام، شیخ طوسی

در این کتاب مشروح و مهم حدیث شیعه، چند بار نام سلیم بن قیس هلالی مذکور افتاده که به مناسبت نقل چند روایت از او بوده است (۱۲۶/۴؛ ۳۲۸/۶؛ ۱۷۶/۹). شیخ در کتاب خود درباره سلیم، گزارش یا خبری که روشنگر وجود خارجی یا حضور تاریخی او - گرچه به شکلی کمرنگ - باشد، نیاورده است.

۵ - ۴ - ۳. الکافی، محمد بن یعقوب کلینی

مؤلف، در این بزرگترین و مهم‌ترین موسوعه کهن حدیثی شیعه در مواردی از سلیم بن قیس هلالی نام برده، آن هم به مناسبت روایاتی که از او نقل کرده است (۱۹۱/۱؛ ۶۲؛ ۴۴؛ ۳۹۱/۲؛ ۳۴۳/۸؛ ۵۸). شیخ کلینی درباره سلیم به هیچ روی خبر، اطلاع یا گزارشی تاریخی و غیر تاریخی نداده است تا بر وجود خارجی یا حضور تاریخی سلیم دلالت داشته باشد.

۵ - ۴ - ۴. من لا يحضره الفقيه، شيخ صدوق

در این کتاب که - به همراه کافی، تهذیب و استبصار - یکی از چهار کتاب اصلی حدیث شیعه است، شیخ صدوق فقط یک بار به مناسبت روایتی که از سلیم بن قیس هلالی آورده، از او نام برده است (۱۸۹/۴) ولی هیچ خبر و گزارشی که بر وجود خارجی یا حضور تاریخی سلیم پرتوی افکند، نیاورده است.

۵ - ۵. منابع عمومی حدیث شیعه

۵ - ۵ - ۱. الاعتقادات، شيخ صدوق

شیخ صدوق در این اثر، صرفاً به مناسبت روایت از سلیم بن قیس هلالی از او در دو جا نام برده است (۱۲۳، ۱۱۸).

۵ - ۵ - ۲. بحار الأنوار، محمد باقر مجلسی

در این موسوعهٔ عظیم یکصد و ده جلدی که بزرگترین دستاورد حدیثی متأخران شیعه محسوب می‌شود در موارد متعددی از سلیم بن قیس هلالی نام برده شده که به مناسبت روایت از او بوده است (۷۷/۱؛ ۲۲۸/۲، ۱۰۶؛ ۱۳۶/۴؛ ۸۸/۲۳؛ ۲۲۲/۲۴؛ ۵۲/۲۸؛ ۳۳۲/۳۰؛ ۲۱۱/۳۶؛ ۱۱۶/۶۹؛ ۱۱۶/۹۲؛ ۱۱۷/۱۰۱) همچنین به مناسبت‌های دیگری نیز از سلیم نامی به میان آمده است؛ ولی علامه مجلسی به هیچ روی گزارش، خبر، روایت و اطلاعی که روشن‌گر زندگی و احوال سلیم بن قیس باشد و نشان دهد که سلیم وجود خارجی یا حضور تاریخی داشته، ارائه ننموده است.

۵ - ۵ - ۳. الخصال، شيخ صدوق

در این کتاب چند بار از سلیم بن قیس هلالی روایت شده و به همین مناسبت از او نام برده شده است (ص ۴۷۵، ۲۵۵، ۱۳۹، ۵۱، ۴۱) ولی هیچ گزارش یا خبری دربارهٔ سلیم در آن مذکور نیفتاده است.

۵ - ۵ - ۴. شرح نهج البلاغه، ابن ابی الحدید

در این دایره المعارف بیست جلدی، صرفاً در جلد دوازدهم روایتی از سلیم نقل نموده و به همین مناسبت از او نام برده است (۲۱۲/۱۲).

داوری ابن ابی الحدید درباره سلیم

پس از آن در صفحه ۲۱۶ درباره وی آورده است: اما روایت سلیم بن قیس هلالی، بی‌اهمیت است و سلیم مذهبش شناخته شده و کتابش که در میان خودشان به کتاب سلیم مشهور است، برای ردّ روایت او بسنده است. با این وجود، من از یکی از شیعیان شنیده‌ام که یادآور می‌شد این نام، بدون مسمی است و در جهان کسی که به سلیم بن قیس هلالی شناخته شود، وجود ندارد و کتاب منسوب به او، ساختگی و بی‌اساس است و بدو بسته‌اند. با این وجود، برخی از آنان [شیعیان]، نام او را جزو نام رجال می‌آورند.

۵-۵-۵. عیون أخبار الرضا (ع)، شیخ صدوق

در این کتاب در دو مورد از سلیم بن قیس هلالی به مناسبت روایت از او، ذکری شده است (۵۶/۲ - ۵۲). ولی به هیچ روی درباره او کلامی که وجود خارجی یا حضور تاریخی‌اش را ثابت کند، نیامده است.

۵-۵-۶. الغیبه، نعمانی

این کتاب شامل مطالب و روایاتی در مقوله امامت، مباحث راجع به حضرت حجت (ع) و مسایل مربوط به غیبت آن امام بزرگ است. مؤلف در مواردی از سلیم بن قیس هلالی نام برده است که به مناسبت روایت از کتاب منسوب به او از طریق ابان بن ابی عیاش بوده است (ص ۹۵، ۷۵، ۷۴، ۶۹، ۶۸). یک جا نیز مؤلف با لحنی خطابیه به تعریف و تمجید از کتاب سلیم پرداخته است (ص ۱۰۱). خصوصیتی که بر اساس آن کتاب سلیم شایسته چنین تجلیلی شده نشأت گرفته از کتاب سلیم است. نعمانی هیچ گونه خبر، اطلاع و گزارش تاریخی و غیرتاریخی که نشان دهد سلیم وجود خارجی واقعی داشته و یا میان سالهای ۱۴ تا ۷۶ هجری در جایی حضور داشته، ارائه نداده

است.

۵ - ۵ - ۷. کمال الدین و تمام النعمه، شیخ صدوق

شیخ صدوق، در مواردی از سلیم بن قیس هلالی نام برده که این موارد به مناسبت روایت از او بوده است (ص ۴۱۳، ۲۸۴، ۲۷۸، ۲۷۴، ۲۷۰، ۲۶۲، ۲۴۰) ولی به هیچ روی درباره او خبر یا گزارشی که بیانگر وجود خارجی یا حضور تاریخی سلیم باشد، نیاورده است.

۵ - ۶. گریختگان و ناپدید شدگان

کتاب المتوارین، عبدالغنی بن سعید ازدی

معرفی مؤلف کتاب

نام او عبدالغنی بن سعید بن علی بن بشیر بن مروان بن عبدالعزیز ازدی حافظ ابو محمد که نخست به مقدسی و پس از آن به مصری موصوف گشت. در سال ۳۳۳ هـ در قاهره متولد شد و به سال ۴۰۹ هجری در همان جا درگذشت (اسماعیل پاشا بغدادی، *هدیه العارفین*، ۵۸۹/۱). او در روزگار خود، شیخ (= استاد) حافظان حدیث در مصر بود. او هم چنین، نسب شناسی ذو فنون بوده است. در دوران حکومت فاطمی چون بر جان خود بیمناک بود، مدتی پنهان و بعد ظاهر گشت (زرکلی، ۳۳/۴). شماری از تألیفات او عبارت است از: *آداب المحدثین*، *کتاب الغوامض*، *المختلف و المؤلف فی مشته اسماء الرجال*، *مشتهبه النسبه* و سرانجام کتاب *المتوارین* (اسماعیل پاشا بغدادی، همان جا، *همو، ایضاح المکنون* ...، ۳۲۷/۲).

موضوع و محتوای کتاب المتوارین

این کتاب، اثری کم حجم، کم مانند، بلکه بی مانند است که در آن نام و نشان گروهی با ویژگی مشترک که همانا گریز از پیگرد و تعقیب حجاج بن یوسف ثقفی

بوده است ذکر شده و بخشی از خبرهایشان بیان گشته است (کخاله، ۲۷۲/۵). حجاج همان است که ابان بن ابی عیاش - یگانه راوی کتاب سلیم بن قیس - در آغاز کتاب سلیم درباره او گفته است که وی چون در صدد تعقیب و دستگیری سلیم بر آمد، سلیم از بیم جانش نزد آنان (ابان و پدرش) به نوبندجان [فارس] رفته و پس از سپری شدن سالی، کتابش را بر او (ابان بن ابی عیاش) قرائت کرده است (کتاب سلیم، ص ۱۲۵).

گریختگان از حجاج بن یوسف

۱. ابو عمرو بن علاء . بنا به اظهار خودش حجاج بن یوسف او را [تهدید می کند و] می ترساند، به یمن می گریزد و در شهر صنعاء در خانه ای پنهان می شود، فقط شبها بر پشت بام خانه می رود و هنگام روز، در آن پنهان است. (کتاب المتوارین، ص ۴۱)
۲. حسن بصری. او از تعقیب و آزار حجاج بن یوسف می گریزد و در خانه ابو خلیفه حجاج بن عتاب که بسان حسن از تابعان بوده است، پنهان می گردد (همان، ص ۴۵ - ۴۴).
- ۳ - عبدالله بن حارث هاشمی. او از پیگرد و آزار حجاج بن یوسف به عمان گریخت و پنهان گشت (همان، ص ۴۸ - ۴۷).
- ۴ - ابراهیم بن یزید نخعی، ابو عمران فقیه. از بیم حجاج مخفی گشت. او چنان ترسان بود که پس از خفاء در هیچ نماز جماعتی حضور نمی یافت. در همان حال درگذشت و شبانه به خاک سپرده شد (همان، ص ۵۰ - ۴۹).
۵. مجاهد بن جبر، ابو الحجاج. وی از بیم حجاج بن یوسف پنهان گشت (همان، ص ۵۲).

۶. ابو عیاض. او نیز از ترس حجاج بن یوسف روی نهان کرد (همان).
۷. سلیمان بن مهران، ابو محمد اعمش. او از ترس حجاج بن یوسف گریخت و ناپدید شد. وی در خبر مسندی داستان خود را باز گفته است: در دوران حجاج، در

بیشه‌ها و نیزارها پنهان بودیم. من در نیزار انبوهی بودم که پرنده زیاد داشت، نی را می‌شکافتم، شکار می‌گرفتم و با نی ذبح می‌کردم پس درباره آن [=جواز این گونه ذبح] از ابراهیم و شعبی سؤال کردم، گفتند: اگر گلوئی قربانی را بریده باشی، گو آلت قتاله را، هر چه خواهی باش! (همان، ص ۵۶ - ۵۵).

۸. سعید بن جبیر. از بیم حجاج بن یوسف متواری و پنهان بود. اما حجاج بر او دست یافت (همان، ص ۵۶) و به شکل فجیعی به قتل رساند.

۹. عمران بن حطان سد و سی. او نیز از بیم حجاج بن یوسف پنهان و متواری بود (همان، ص ۶۲).

۱۰. عون بن عبدالله. او در کنار ابی شعث سر به شورش برداشت و حجاج به تعقیب وی پرداخت. او نیز به الجزیره - نزد محمد بن مروان - گریخت (همان، ص ۷۵).

نتیجه تأمل برانگیز آن است که نام سلیم بن قیس هلالی در میان گریختگان از ستم و آزار حجاج بن یوسف دیده نمی‌شود. از قول ابان بن ابی عیاش در آغاز کتاب سلیم آمده بود که سلیم از ترس حجاج به نویند جان فارس گریخته و در خانه [پدری] او [پنهان گشته] بود.

۵ - ۷. رجال ابن الغضائری

معرفی ابن الغضائری

نام او احمد بن حسین بن عیبدالله غضائری، دوست، شریک بحث و استاد نجاشی - رجالی بزرگ شیعه - و از پیشوایان علم رجال، استاد فن و نقاد آثار است. رجالی بزرگ معاصر علامه محمد تقی شوشتری صاحب *قاموس الرجال* دربارهٔ او می‌گوید: «پس از ابن الولید، نقادی چون ابن الغضائری دیده نشده، بلکه او فوق ابن الولید است. اگر دربارهٔ هر آن که این مرد بر کتاب یا حدیثش خرده گرفته، بررسی و غور کنیم، آن

کتاب و حدیث را منکر می‌یابیم ... از همین قبیل است روایات کسانی دیگر که ابن الغضائری از درک و فهمشان ایراد گرفته است؛ کلامشان در بردارنده مطالبی است که خرده گیران نکته سنج، ناروا و مردود می‌دانند و طبیعت آدمی از آن کراهت دارد و می‌رمد و از نورانیت، چشم‌انداز زیبا و دل انگیز، عظمت و کمال، عزّ و شکوه و درخشش کلام معصومان (ع) در آنها نشانی دیده نمی‌شود (شوشتری، ۱/۲۳۳). شیخ طوسی در مقدمه فهرستش، از ابتکار بی‌نظیر ابن الغضائری در نگارش دو اثر نفیس، مشتمل بر مصنّفات و اصول شیعی ستایش کرده و آن را منحصر به فرد دانسته است (طوسی، *الفهرست*، ص ۳۲). کتاب رجال او از منابع مهم رجالی است و علامه حلّی در کتاب خود (*خلاصه الاقوال*) و ابن داود در رجال خویش و سید بن طاووس در کتاب *حل الاشکال* از آن نقل می‌کنند.

نظر ابن الغضائری درباره سلیم بن قیس

علامه حلّی کتاب رجال ابن الغضائری را که نام اصلی اش «الضعفاء» است در کتاب *خلاصه الاقوال* گنجانده و اخیراً به اهتمام سید محمد رضا حسینی جلالی به طور مستقل به طبع رسیده است. در این کتاب ابن الغضائری پس از اشاره به روایت سلیم از چند امام و منسوب بودن کتاب مشهوری به وی، آورده است: «اصحاب ما [= عالمان شیعی] پیوسته یادآور می‌شدند که سلیم ناشناخته است و ذکری از او در خبری نیست» (علامه حلّی، ص ۱۶۲؛ ابن الغضائری، ص ۶۳).

با این وجود، ابن الغضائری در ادامه آورده که وی در مواضعی دیده که از سلیم یاد شده و این موارد به کتاب و روایت ابان از او مربوط نبوده و ابن عقده در «رجال امیرالمؤمنین (ع)» از او یاد کرده است (همان جا). در ارزیابی سخن ابن الغضائری، اشاره به این واقعیت کافی است که در میراث حدیثی و غیر حدیثی موجود و در دسترس، به یقین هیچ گونه خبر مستقلی از سلیم وجود ندارد همان طور که هیچ گونه خبر مستقلی درباره خود او وجود ندارد و آنچه که هست به کتاب سلیم و یگانه راوی

آن ابان بن ابی عیاش وابسته و منسوب است (نک: مازندرانی، ۱۳۹/۲، تعلیقه مصحح). ابن الغضائری در پایان، دربارهٔ کتاب سلیم آورده است: «و کتاب بدون تردید جعلی است و در این باره شواهدی [در خود کتاب] وجود دارد» (علامه حلّی، همان جا؛ ابن الغضائری، همان جا) و پس از آن، به ذکر شواهد پرداخته است. او کتاب سلیم را در بردارنده منکراتی مشهور دانسته و نظر خود و صاحب نظران شیعه را دربارهٔ ساختگی بودن کتاب بیان داشته است (رجال ابن الغضائری، ص ۱۱۹، ۳۶).

۵ - ۸. کتاب‌ها و منابع دیگر

به سبب محدودیت مقاله، تنها در این جا به ذکر نام و عنوان بخش دیگری از کتابها و منابع مورد استناد بسنده می‌کند:

قرن سوم هجری: ۱. بخاری، *التاریخ الصغیر و التاریخ الکبیر*؛ ۲. بلاذری، *انساب الأشراف*؛ ۳. سیف بن عمر ضبی أسدی، *الفتنه و وقعه الجمل*؛ ۴. العجلی، احمد بن عبدالله، *معرفة الثقات*.

قرن چهارم: ۱. ابن حبان، *کتاب الثقات*؛ ۲. عمر بن احمد بن شاهین *تاریخ أسماء الثقات ممن نقل عنهم العلم*.

قرن پنجم: ۱. ابو علی مسکویه رازی، *تجارب الأمم*؛ ۲. ابو الفتح کراجکی، *الاستنصار فی النص علی الأئمة الأطهار*؛ ۳. ابو الولید باجی، *التعدیل و التجریح*؛ ۴. شیخ طوسی، *الغیبه*؛ ۵. شیخ مفید، *مجموعه آثار*.

قرن ششم: ۱. ابن شهر آشوب، *معالم العلماء*؛ ۲. سمعانی، *الأنساب*؛ ۳. منتجب الدین، *الفهرست*.

قرن هفتم: ۱. ابن اثیر، *اسد الغابه فی معرفه الصحابه*؛ ۲. ابن خلکان، *وفیات الاعیان*؛ ۳. ابن طاووس، *سعد السعود*.

قرن هشتم: ۱. شمس الدین محمد ذهبی، *تذکره الحفاظ*، *سیر أعلام النبلاء*، *میزان*

الاعتدال؛ ۲. یوسف المزنی، تهذیب الکمال فی أسماء الرجال.

قرن دهم: ۱. ابن حجر عسقلانی، الإصابه فی تمییز الصحابه، تقریب التهذیب، تهذیب التهذیب و لسان المیزان.

قرن چهاردهم: ۱. آقا بزرگ طهرانی، الذریعه الی تصانیف الشیعه.

مانند منابع دیگر در هیچ یک از این کتابها و منابع جست و جو شده دیگری که بر چند هزار بالغ است و ما از ذکر اسامی آنها چشم پوشی کرده ایم هیچ گونه خبر مستقلى از سلیم بن قیس هلالی روایت نشده همچنان که هیچ خبر مستقلى درباره او گزارش نشده است و هر آنچه که هست وابسته و مستند به کتاب سلیم از طریق تنها راوی آن ابان بن ابی عیاش می باشد که از نوع دور باطل و در اثبات وجود خارجی و حضور تاریخی سلیم بن قیس هلالی ناکارآمد و غیر قابل استناد است.

نتایج

۱. تحقیق و جست و جو در کتابها، مآخذ و منابع موجود تاریخی، رجالی، قرآنی، حدیثی، سیره، مناقب، تراجم و ... - که اساس اثبات وجود هر چهره تاریخی از پیامبر (ص) و امامان (ع) تا اشخاص دیگر است - نشان داد که هیچ گونه اطلاع، گزارش و یا خبری درباره سلیم بن قیس وجود ندارد.

۲. هیچ شاهد و مدرکی نیافتیم که به استناد آن، وجود خارجی واقعی و حضور تاریخی سلیم بن قیس هلالی - میان سال های ۱۴ تا ۷۶ هجری - ثابت شود. با آنکه برخی فرض یا ادعا کرده اند که سلیم در این برهه تاریخی فعال بوده و مایه های کتاب خود را از این و آن أخذ می کرده است.

۳. در هیچ یک از منابع و مآخذ شیعی و غیرشیعی، هیچ خبر و گزارش مستقلى - تاریخی و غیر تاریخی - درباره سلیم بن قیس وجود ندارد، هر چه درباره سلیم گفته اند، مستند و متکی به کتاب سلیم بن قیس به روایت ابان بن ابی عیاش - و از نوع

دور باطل - است.

۴. سلیم بن قیس هلالی فقط از طریق روایاتش شناخته است و روایاتش هم، فقط از کتاب خودش به روایت تنها راوی آن، ابان بن ابی عیاش گرفته و نقل شده است.

۵. هیچ شاهد و مدرکی از تاریخ و جز آن وجود ندارد که نشان دهد سلیم در مقاطع و مواضع مهمی چون، پیش و پس از خلافت علی (ع)، جنگهای جمل، صفین، نهروان، کشمکشهای معاویه و امام حسن (ع)، تقابل یزید و امام حسین (ع)، واقعهٔ کربلا و بعد از آن، حتی برای یک لحظه حضور داشته، یا جزو یاران امامان (ع) بوده است.

۶. آنچه در بعضی کتابها آمده که سلیم بن قیس هلالی از اصحاب پنج امام نخست شیعه و تابعی بزرگ و صادقی بوده است، بر هیچ خبر موثق، دلیل مطمئن و سند مستقلی متکی نیست؛ بلکه به طور مستقیم و غیر مستقیم از کتاب سلیم نشأت گرفته و آخذ شده است.

۷. نام سلیم بن قیس در میان گریختگان از تعقیب و آزار حجاج بن یوسف وجود ندارد.

بنابراین در جمع‌بندی نهایی به نظر می‌رسد سلیم بن قیس هلالی، نامی بی‌مسمّا، ساختگی و موهوم است و هیچ زمان، شخصی با این نام و نشان در تاریخ وجود خارجی نداشته است و احتمالاً فرد یا افرادی این نام را جعل کرده و کتابی را به او نسبت داده، بر سر زبان‌ها انداخته‌اند.

منابع

- ابن ابی الحدید (م ۶۵۶ هـ)؛ *شرح نهج البلاغه*، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، بی‌جا، بی‌تا.

- ابن جبر، علی بن یوسف (م قرن ۷ هـ)؛ *نهج الايمان*، تحقیق احمد حسینی، مشهد، ۱۴۱۸ هـ.

- ابن خلدون، عبدالرحمان (م ٨٠٨ هـ)؛ *تاريخ ابن خلدون*، بيروت، بی تا.
- ابن عساکر، ابوالقاسم علی بن حسن (م ٥٧١ هـ)؛ *ترجمه الامام الحسن (ع)*، تحقیق محمد باقر محمودی، بیروت، ١٤٠٠ هـ / ١٩٨٠ م.
- _____؛ *ترجمه الامام الحسين (ع)*، تحقیق محمد باقر محمودی، بی جا، ١٤١٤ هـ.
- ابن الغضائری، احمد بن حسین (م قرن ٥ هـ)، *الرجال*، تحقق محمدرضا حسینی جلالی، قم، ١٤٢٢ هـ / ١٣٨٠ ش.
- ابن قتیبه دینوری، عبدالله بن مسلم (م ٢٧٦ هـ)؛ *الإمامه و السياسه*، تحقیق علی شیری، قم، بی تا.
- ابن کثیر، ابو الفداء اسماعیل (م ٧٧٤ هـ)؛ *البدایه و النهایه*، تحقیق علی شیری، بیروت، ١٤٠٨ هـ.
- ابن الندیم، محمد بن اسحاق (م بعد از ٣٩٠ هـ)؛ *الفهرست*، تهران، بی تا.
- ابو مخنف، لوط بن یحیی بن سعید (م ١٥٧ هـ)؛ *مقتل الحسين (ع)*، تحقیق حسن غفاری، قم، ١٣٩٨ هـ.
- إربلی، علی بن عیسی (م ٦٩٣ هـ)؛ *كشف الغمّة فی معرفه الائمه*، بیروت، (١٤٠٥ هـ / ١٩٨٥ م).
- أمینی، عبد الحسین (م ١٣٩٢ هـ)؛ *الغدیر*، بیروت، ١٣٧٩ هـ.
- بغدادی، اسماعیل پاشا (م ١٣٣٩ هـ)؛ *ایضاح المکنون فی ذیل علی کشف الظنون عن اسامی الكتب و الفنون*، بیروت، بی تا.
- _____؛ *هدیه العارفین [فی] اسماء المؤلفین و آثار المصنفین*، بیروت، بی تا.
- بغدادی، محمد بن حبیب (م ٢٥٤ هـ)؛ *المحیر*، بی جا، بی تا.
- بلاذری، احمد بن یحیی (م ٢٧٩ هـ)؛ *فتوح البلدان*، قاهره، ١٣٧٩ هـ.
- بهبودی، محمد باقر؛ *معرفه الحديث*، تهران، ١٣٦٢ ش.
- تستری [شوشتری]، محمد تقی؛ *قاموس الرجال*، قم، ١٤١٢ هـ.
- ثقفی کوفی، ابراهیم بن محمد (م ٢٨٣ هـ)؛ *الغارات*، تحقیق سید جلال الدین محدث، تهران، ١٣٩٥ هـ.

- الجندی، عبدالحلیم؛ *الامام جعفر الصادق (ع)*، بی‌جا، ۱۳۹۷ هـ.
- حلی، علامه حسن بن یوسف بن مطهر (م ۷۲۶ هـ)؛ *خلاصه الأقوال*، نجف، ۱۳۸۱.
- _____؛ *كشف اليقين في فضائل أمير المؤمنين*، تحقيق حسين درگاهی، تهران، ۱۴۱۱ هـ / ۱۹۹۱ م.
- خوارزمی، موفق بن احمد (م ۵۶۸ هـ)؛ *المناقب*، تحقيق مالک المحمودی، قم، ۱۴۱۱ هـ.
- دهنخدا، علی اکبر؛ لغت نامه، تهران، بی‌تا.
- زرکلی، خیر الدین (م ۱۴۱۰ هـ)؛ *الاعلام - قاموس تراجم ...*، بیروت، بی‌تا.
- سلیم بن قیس هلالی؛ *کتاب سلیم بن قیس*، تحقيق محمد باقر انصاری زنجانی، قم، ۱۴۲۲ هـ / ۱۳۸۰ ش.
- سمعانی، عبدالکریم؛ *الانساب*، بیروت، ۱۴۰۸ هـ.
- سیوطی، جلال الدین؛ *لب اللباب فی تحریر الانساب*، بیروت، بی‌تا.
- شریف القرشی، باقر؛ *حیاه الامام الحسین (ع)*، نجف، ۱۳۹۴ هـ.
- صدوق، ابو جعفر محمد بن علی (م ۱۳۸۱ هـ)؛ *الاعتقادات*، تحقيق عصام عبدالسید، بی‌جا، بی‌تا.
- _____؛ *الخصال*، تحقيق علی اکبر غفاری، قم، بی‌تا.
- _____؛ *علل الشرايع*، نجف، ۱۳۸۶ هـ / ۱۹۶۶ م.
- _____؛ *عیون أخبار الرضا (ع)*، تحقيق حسین الأعلمی، بیروت، ۱۴۰۴ هـ.
- _____؛ *کمال الدین و تمام النعمه*، قم، ۱۴۰۵ هـ.
- _____؛ *معانی الأخبار*، بی‌جا، ۱۳۶۱ ش.
- _____؛ *من لا يحضره الفقيه*، تحقيق علی اکبر غفاری، تهران، ۱۴۰۴ هـ.
- طبرسی، فضل بن حسن (م ۵۴۸ هـ)؛ *إعلام الوری بأعلام الهدی*، قم، ۱۴۱۷ هـ.
- طبری، محمد بن جریر بن یزید (م ۳۱۰ هـ)؛ *تاریخ الامم و الملوك*، بیروت، بی‌تا.
- طبری، محمد بن جریر بن رستم (م اوایل قرن ۴ هـ)؛ *المسترشد*، قم، بی‌تا.
- طوسی، محمد بن حسن (م ۴۶۰ هـ)؛ *اختیار معرفه الرجال*، تحقيق مهدی رجائی و ...، قم، ۱۴۰۴ هـ.

- _____؛ الاستبصار فيما اختلف من الأخبار، تحقیق سید حسن خراسان، قم، ۱۳۶۳ ش.
- _____؛ رجال الطوسی، تحقیق سید حسن خراسان، تهران، ۱۳۶۵ ش.
- _____؛ الفهرست، تحقیق جواد قیومی، بی‌جا، ۱۴۱۷ هـ.
- _____ عیده، محمد؛ نهج البلاغه، قم، ۱۴۱۱ هـ / ۱۳۷۰ ش.
- _____ قمی، عباس (م ۱۳۵۹ هـ)؛ الکنی و اللقب، بی‌جا، بی‌تا.
- _____ قندوزی، سلیمان بن ابراهیم (م ۱۲۹۴ هـ)؛ ینایع الموده لذوی القری، بی‌جا، ۱۴۱۶ هـ.
- _____ کخّاله، عمر رضا؛ معجم المؤلفین - تراجم مصنفی الكتب العربیه، بیروت، بی‌تا.
- _____ کلینی، محمد بن یعقوب (م ۳۲۹ هـ)؛ الکافی، تحقیق علی اکبر غفاری، تهران، ۱۳۸۸ هـ.
- _____ کوفی، علی بن احمد (م ۳۵۲ هـ)؛ الاستغاثه، بی‌جا، بی‌تا.
- _____ گیتا شناسی (سعید بختیاری و دیگران)؛ اطلس راههای ایران، تهران، ۱۳۸۱ ش.
- _____ مازندرانی، محمد صالح (م ۱۰۸۱)؛ شرح الکافی الجامع، تعلیقات میرزا ابو الحسن شعرانی، بی‌جا، بی‌تا.
- _____ کوفی، محمد بن سلیمان (زنده در ۳۰۰ هـ)؛ مناقب الامام امیر المؤمنین (ع)، تحقیق محمد باقر محمودی، بی‌جا، ۱۴۱۲ هـ.
- _____ مجلسی، محمد باقر؛ بحار الأنوار، بیروت، ۱۴۰۳ هـ / ۱۹۸۳ م.
- _____ مجهول المؤلف (از قرن ۳ هـ)؛ أخبار الدوله العباسیه، تحقیق عبد العزیز الدوری - عبد الجبار المطلبی، بیروت، بی‌تا.
- _____ مدیر شانه چی، کاظم؛ درایه الحدیث، قم، بی‌تا.
- _____ مسعودی، علی بن حسن (م ۳۴۵ هـ)؛ التنبيه والأشراف، بی‌جا، بی‌تا.
- _____ مفید، محمد بن محمد بن نعمان (۴۳۳ هـ)؛ الجمل، قم، بی‌تا.
- _____ مقریزی، احمد بن علی (م ۸۴۵ هـ)؛ فضل آل البيت (ع)، تحقیق سید علی عاشور، بی‌جا، بی‌تا.
- _____ نصر بن مزاحم منقری (م ۲۱۲ هـ)؛ وقعه صفین، تحقیق عبدالسلام محمد هارون، بی‌جا، ۱۳۸۲ هـ.
- _____ نعمانی، محمد بن ابراهیم (م ۳۸۰ هـ)؛ الغیبه، تحقیق علی اکبر غفاری، تهران، بی‌تا.
- _____ نمیری، عمر بن شبه (م ۲۶۲ هـ)؛ تاریخ المدینه المنوره، تحقیق فهیم محمد شلتوت، قم،

بی‌تا.

- یاقوت حموی (م ۶۲۶ هـ)؛ *معجم البلدان*، بیروت، بی‌تا.

- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب؛ *تاریخ یعقوبی*، قم، بی‌تا. نیز: ترجمهٔ محمد ابراهیم آیتی، چاپ سوم، مرکز انتشارات علمی و فرهنگی، تهران، ۱۳۶۲ ش.